

HOOFSTUK 1

OP WEG NA RAS, VOLK EN NASIE: DIE HISTORIESE AANLOOP

1.1 DIE JAAR 1960

1960 staan in die annale van die Suid-Afrikaanse geskiedenis opgeteken as een van die stormagtigste jare ooit. Verskeie gebeure het aanleiding gegee tot spanning, onsekerheid en onrus. Nie net byna alle terreine van die gemeenskapslewe nie, maar ook die Nederduitse Gereformeerde Kerk is intens daardeur geraak.

Die merkwaardige gebeure is ingelei op 20 Januarie 1960 toe die destydse Eerste Minister dr. HF Verwoerd aankondig dat die Afrikanervolk by wyse van 'n referendum sou besluit op die daarstelling van 'n Republiek al dan nie.¹ Nog 'n saak van belang was 3 Februarie 1960 toe die Britse Eerste Minister, Harold Mcmillian sy nou reeds bekende "winds of change" toespraak voor die gesamentlike sitting van die twee huise van die parlement in Kaapstad gehou het.²

Die vryheidsdrang wat Afrikastate in dié jare beetgepak het, het die spanning verder verhoog, aangesien hierdie uhuru ook na Suid-Afrika oorgewaaier het. Nie-blanke politieke organisasies het 1963 as vryheidsjaar vir Suid-Afrika beoog. Dit was juis hierdie aspirasies wat tot grootskaalse onluste gelei

het gedurende Maart 1960 - onluste wat die hele land in paniek gedompel het.

Die onluste en daarmee gepaardgaande geweldpleging was hoofsaaklik die gevolg van die stryd tussen die ANC en die PAC. Albei hierdie organisasies was in 'n wedloop gewikkel om die steun van hulle mense te kry.³

Op 21 Maart 1960 het hierdie onluste 'n hoogtepunt bereik met die gebeure te Sharpeville. Die aard van die oproer het die Suid-Afrikaanse Polisie genoodsaak om op die skare te skiet. 69 Swart mense is gedood en 180 is beseer.⁴ Dit het verdere reaksie tot gevolg gehad. Motors en treine is onder die klippe gestee, 'n landsweye staking is uitgeroep en massa optogte is gehou. Die oproer was van so aard dat militêre kordonne rondom gevaarpunte getrek is. Op 24 Maart 1960 is alle vergaderings en massa-samekomste in een en dertig verskillende distrikte verbied en op 30 Maart is 'n noodtoestand afgekondig. Hierdie noodtoestand was die eerste sedert die Randse mynwerkerstaking van 1922.⁵

Die gebeure te Sharpeville en die afkondiging van 'n noodtoestand het wye en uiteenlopende reaksie uitgelok. Die Sinode van die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk van Transvaal wat tydens die onluste op Potchefstroom in sitting

was, het hulle kommer en leedwese uitgespreek oor die tragiese wending van gebeure. Innige meegevoel en simpatie is met diegene betuig wat dierbares deur die dood verloor het, en die regering is wysheid en leiding toegebid, sodat die gebeure hulle nie weer herhaal nie.⁶

In April 1960 het die Vrystaatse Sinode van die Nederduitse Gereformeerde Kerk vergader. Hy het sy afkeer in enige betogings uitgespreek. 'n Beroep is op lidmate van die kerk gedoen om kalm te bly, selfbeheersing te openbaar en hulle van onsimpatieke behandeling van Nie-blankes te weerhou. Lidmate is opgeroep om veral vir die owerheid voorbidding te doen te midde van moeilike omstandighede.⁷

Dit was egter die wêreldwye ongunstige publisiteit wat die onluste tot gevolg gehad het, wat kerkleiers gedwing het om die standpunt van die Nederduitse Gereformeerde Kerk daaroor te stel. Die reaksie op Sharpeville was heeltemal buite verhouding met die gebeure self.⁸ Dit was veral die Anglikaanse Kerk, meer spesifiek biskop AR Reeves van Johannesburg, wat 'n belangrike rol gespeel het in die storm wat losgebars het. Met sy eie verklarings en verslae het hy heftige reaksie teen die regering en sy apartheidsbeleid ontlok.⁹ Dit is juis hierdie wêreldwye storm van kritiek wat in Desember 1960 aan die WRK die geleentheid gebied het om

aktief in Suid-Afrika betrokke te raak.

Op grond van die reaksie uit die buiteland, en die gebeure in Suid-Afrika self, het die moderatuur van die Transvaalse Sinode op 25 Maart 1960 besluit om samesprekings met die moderature van ander sinodes te hou, sodat 'n verklaring namens die Nederduitse Gereformeerde Kerk uitgereik kon word.

Die samesprekings het op 29 - 31 Maart in Kaapstad plaasgevind. Nege lede van die Kaapse, Transvaalse en Vrystaatse moderature was teenwoordig. Die verklaring wat uitgereik is, is egter namens die predikante in hulle persoonlike hoedanigheid uitgereik. In die verklaring is beswaar aange-teken teen die verdraaiing van die waarheid in die buiteland, en die regering is versoek om die beleid van afsonderlike ontwikkeling op so 'n wyse uit te voer dat menslike verhoudings nie daardeur sou vertroebel word nie. Blanke lidmate van die Nederduitse Gereformeerde Kerke is opgeroep tot selfbeheersing én Christelike ewewigtigheid en 'n beroep is op alle wetsgehoorsame en verantwoordelike Nie-blankes gedoen om hulle nie te laat mislei deur agitators wat slegs hulle eie belange dien nie.¹⁰ Die kerkleiers het hulle nou aangesluit by die besluite van die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk van Transvaal en 'n beroep is op al

die Nederduitse Gereformeerde Kerke gedoen om Sondag 10 April 1960 as 'n dag van verootmoediging waar te neem.

Dit is duidelik dat hierdie nege predikante die erns van die situasie beseef het, en dat hulle aan alle belanghebbende groepe 'n oproep tot verantwoordelikheid wou rig, gebaseer op 'n basis van Christelike broederskap.¹¹

Om die predikante van die Nederduitse Gereformeerde Kerke in te lig en aan hulle die geleentheid te bied om samesprekinge oor die noodtoestand en rassspanning in die land te voer, het die moderature van die Transvaalse en Kaapse Sinodes broederlike onderhoude gereël wat op 11 en 17 Mei 1960 in Pretoria en Kaapstad onderskeidelik plaasgevind het. By hierdie geleentheid is sake rondom die verhouding tussen kerk en owerheid, die implementering van regeringsbeleid, die verhouding tussen Moeder- en Dogterkerke en die invloed van die noodtoestand op die sending bespreek.¹² Hieruit blyk duidelik dat die kerk onder moeilike omstandighede steeds die kerk van Jesus Christus wou bly.

Om die spanning in die land verder te verhoog het nog 'n skokkende gebeurtenis op 9 April 1960 plaasgevind toe 'n aanslag op die lewe van die Eerste Minister dr HF Verwoerd gemaak is, net nadat hy die Randse Paastentoonstelling geopen

het. Alhoewel later bewys is dat hierdie gebeurtenis geen verband met die onluste gehad het nie, het dit bygedra om die "vreespsigose" waarin baie inwoners van die land vasgevang was te vererger.¹³

Dit was te midde van hierdie vrees en spanning dat die WRK aktief by die probleme in Suid-Afrika betrokke geraak het. Vanweë die ingewikkelde rasseproblematiek in Suid-Afrika en die feit dat die WRK hom ten doel gestel het om 'n "substantial contribution to the cause of justice and freedom for all races of mankind"¹⁴ te lewer, kon hy nie anders as om hier rigtinggewend te probeer optree nie.

1.2 COTTESLOE: DESEMBER 1960

1.2.1 Die gebeure vooraf

Die WRK het aktief begin optree toe eerwaarde D Kitagawa, sekretaris van die "Intergroup Relations" op 24 Maart 1960 'n persoonlike skrywe aan FJ van Wyk van die Suid-Afrikaanse Instituut vir Rassebetrekkinge gerig het. Op 30 Maart het dr WA Visser't Hooft op sy beurt briewe aan ds CB Brink, prof BJ Marais en biskop A Reeves geskryf om meer inligting oor die toestand in Suid-Afrika te bekom.¹⁵ Intussen het die Algemene Sekretaris kabelgramme aan al agt die Suid-Afrikaanse lidkerke van die Wêreldraad gestuur waarin hy hulle van sy

belangstelling en voorbidding verseker het, en gevra het dat hulle aan hom inligting oor hulle optrede met betrekking tot die noodtoestand stuur.¹⁶

Deur middel van hierdie persoonlike sowel as amptelike korrespondensie het die WRK gaandeweg betrokke geraak by die komplekse rasseproblematiek in Suid-Afrika. Dit was egter vanuit Suid-Afrika self dat veral twee persone 'n sterk invloed op die optrede van die WRK uitgeoefen het.

Die eerste was kannunik CD Zulu van Natal. Zulu was van mening dat samesprekings tussen die kerke en regeringsleiers in Suid-Afrika slegs deur 'n buite instansie bewerkstellig sou kon word. Hy beklemtoon dit in 'n brief aan Kitagawa dat dit wesenlik noodsaaklik is dat 'n gesant na Suid-Afrika gestuur word. So 'n gesant moes hoofsaaklik van Duitse afkoms wees, omdat kritiek uit Duitsland die regering die hardste sou tref.¹⁷ Steenkamp meen dat dit deel van die WRK se goed beplande ingrype was, om te sorg dat apartheid tot niet gemaak word.¹⁸ Die belangrikste van Zulu se opmerkings was egter dat die WRK 'n persoon na Suid-Afrika stuur om oor gesprek te onderhandel, en om die openbare mening van die Christendom in die buiteland aan die kerke in Suid-Afrika oor te dra.

'n Tweede persoon wat 'n wesenlike invloed uitgeoefen het was A Blaxall. Hy stuur op 6 April 1960 'n telegram aan Visser't Hooft. Hieruit kom dit duidelik na vore dat dit Blaxall was wat dit aan Visser't Hooft gesuggereer het om telegramme aan al die lidkerke in Suid-Afrika te stuur, en te vra wat hulle omtrent die noodtoestand doen. Hierdie telegramme is dan ook op 12 April aan al die lidkerke gestuur, ondermeer ook om te verneem of hulle met die besoek van 'n hoë amptenaar genoë sou neem.¹⁹

Dit is insiggewend dat beide Zulu en Blaxall 'n sterk invloed op die optrede van die WRK uitgeoefen het. Beide was groot teenstanders van die regering se beleid van afsonderlike ontwikkeling, en het dus hier 'n gulde geleentheid gehad om die kerke wat regeringsbeleid ondersteun het by te kom.

Op 18 April 1960 het RS Bilheimer²⁰ as gesant van die WRK uit Geneve na Suid-Afrika vertrek. Sy taak was om die verskillende lidkerke in Suid-Afrika te ontmoet. Reeds op 20 April is die gedagte geopper dat 'n konferensie, onder leiding van die verteenwoordiger van die WRK, tussen die lidkerke gehou moes word sodat die noodtoestand in Suid-Afrika bespreek kon word.

Die moderatuur van die Kaapse Sinode het ingestem mits verteenwoordigers van die Nederduitse Gereformeerde Kerke en die Church of the Province vooraf ontmoet om uitlatings van dr Joost de Blank te bespreek. De Blank het nie alleen fel teen die optrede van die regering tydens die onluste te velde getrek nie, maar het ook in die buiteland die Nederduitse Gereformeerde Kerke skerp aangeval.²¹ Hy het ondermeer 'n beroep op die WRK gedoen om die Nederduitse Gereformeerde Kerke te skors, indien die kerk hom nie openlik teen apartheid uitspreek nie. Verder het hy gevra dat die wêreldliggaam 'n kommissie van ondersoek na Suid-Afrika stuur. Hierdie optrede van De Blank, asook die verdagmakende uitlatings van biskop Ambrose Reeves van Johannesburg en aartsdeken CT Wood van Kaapstad het gesorg vir 'n laagte punt in die verhouding tussen die Nederduitse Gereformeerde Kerk en die Church of the Province.²² Hierdie onenigheid tussen die twee kerke was een van die vernaamste struikelblokke op die weg na 'n beraad van die lidkerke van die WRK.

Nadat die Nederduitse Gereformeerde Kerk en die Church of the Province tot 'n vergelyk gekom het, het al die lidkerke toestemming verleen dat die beraad gehou kon word. 'n Beplanningskomitee is in die lewe geroep waarop elke kerk twee lede benoem het. Die taak van die beplanningskomitee

was om te besluit oor die presiese bewoording van die vyf onderwerpe wat op die beraad bespreek sou word, en om die werkswyse van die verskillende groepe onder oë te neem.²³

Daar is besluit dat die beraad op 7 - 14 Desember 1960 te *Cottesloe* Johannesburg sou plaasvind. Die hele beraad sou agter geslote deure plaasvind en 'n verklaring sou na die beraad aan die pers uitgereik word. 'n Uitvoerende komitee bestaande uit dr JB Webb, ds CFB Naude, eerw G Sidebot-ham en mnr FJ van Wyk is benoem om die administratiewe reëlings waar te neem.²⁴ Die WRK is gevra om 'n voorsitter vir die beraad te benoem aangesien dit weens die gespanne toestand in Suid-Afrika nie moontlik was om eenparig 'n 'n voorsitter aan te wys nie.²⁵

Die onderskeie kerke het vroeg in Junie 1960 begin om voorbereidings vir die beraad te tref. Dit was vroeg reeds duidelik dat hulle goeie rekenskap van hulleself wou gee, en daarom is bekwame persone aangewys om die voorbereidende werk te doen.²⁶ So het die moderatuur van die Kaapse Nederduitse Gereformeerde Kerk 'n breë studiekommissie benoem om sy memoranda op te stel.²⁷ Die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Transvaal het op 16 Junie 1960 vyf studiekommissies benoem om memoranda oor die

vyf onderwerpe op te stel.²⁸ Die vyf onderwerpe wat op die beraad bespreek sou word was:

- "1. The factual Situation in South Africa
2. The Christian understanding of The Gospel for Relationships among Races
3. An Understanding of Contemporary History from a Christian Standpoint
4. The Meaning of the Current Emergency in South Africa
5. The Witness of the Church with regard to Justice, Mission and Co-operation"²⁹

1.2.2 Die Beraad self

Die konferensie het soos beplan vanaf 7 - 14 Desember 1960 in die Cottesloe College Residence van die Universiteit van die Witwatersrand plaasgevind. Tagtig verteenwoordigers - 61 Blankes, 16 Swartes en 3 Kleurlinge - namens die lidkerke en 6 amptenare van die WRK het in 'n gemoedlike atmosfeer aan die besprekings deelgeneem.³⁰ Aan die einde van die konferensie is 'n verklaring uitgereik wat in die woorde van Van der Watt "baie Afrikaners, van wie die grootste gedeelte tot die Nederduitse Gereformeerde Kerk behoort het - met 'n skok getref."³¹

Die verklaring het uit drie dele bestaan. In die

eerste deel van die verklaring is verwys na die breë tema van die konferensie, naamlik die Christelike standpunt ten opsigte van rasseverhoudings. Alhoewel daar geen eenstemmigheid oor apartheid bereik kon word nie, is alle vorme van rassediskriminasie verwerp. Teenoor diegene wat apartheid op Christelike gronde verwerp het, was daar ander wat 'n beleid van afsonderlike ontwikkeling as die enigste werkbare oplossing vir Suid-Afrika verdedig het.³²

Die tweede deel het bestaan uit 'n aantal besluite rakende rasse-aangeleenthede, met spesifieke verwysing na die rasseverhoudinge en die roeping wat die kerk in die bepaalde verhoudinge het.³³ Saam met die derde deel was dit hierdie besluite wat as die mees omstrede beskou is. Dit was veral die volgende sake wat as "liberaal, verwarrend, 'n ongeoorloofde staatsgreep"³⁴ en dies meer afgemaak is.

- "1. We recognise that all racial groups who permanently inhabit our country are a part of our total population, and we regard them as indigenous. Members of all these groups have an equal right to make their contribution towards the enrichment of the life of their country and to share in the ensuing responsibilities, rewards and privileges.
3. The Church has a duty to bear witness to the hope which is in Christianity both to White South Africans in their uncertainty and to non-White South Africans in their frustration.
6. No-one who believes in Jesus Christ may be excluded

from any church on the grounds of his colour or race. The spiritual unity among all men who are in Christ must find visible expression in acts of common worship and witness, and in fellowship and consultation on matters of common concern.

9. Our discussions have revealed that there is not sufficient consultation and communication between the various racial groups which make up our population. There is a special need that a more effective consultation between the Government and leaders accepted by the non-White people of South Africa should be devised. The segregation of racial groups carried through without effective consultation and involving discrimination leads to hardship for members of the groups affected.
10. There are no Scriptural grounds for the prohibition of mixed marriages. The well-being of the community and pastoral responsibility require, however, that due consideration should be given to certain factors which may make such marriages inadvisable.
11. We call attention once again to the disintegrating effects of migrant labour on African life. No stable society is possible unless the cardinal importance of family life is recognised, and, from the Christian standpoint, it is imperative that the integrity of the family be safeguarded.
12. It is now widely recognised that the wages received by the vast majority of the non-White people oblige them to exist well below the generally accepted minimum standard for healthy living. Concerted action is required to remedy this grave situation.
15. It is our conviction that the right to own land wherever he is domiciled, and to participate in the government of his country, is part of the dignity of the adult man, and for this reason a policy which permanently denies to non-White people the right of collaboration in the government of the country of which they are citizens cannot be justified.
16. (a) It is our conviction that there can be no objection in principle to the direct representation of Coloured people in Parliament."³⁵

1.2.3 Reaksie op die Cottesloe-Beraad

Die reaksie op *Cottesloe* was hewig en uiteenlopend. Terwyl sommige dit as 'n teken van 'n tydige ommeswaai weg van

apartheid verwelkom het, was ander van mening dat 'n konsekwente toepassing daarvan ongetwyfeld tot die ineenstorting van die Christendom sou lei.³⁶ Dit was veral van die kant van die Afrikaanse pers wat hewige kritiek gekom het, en selfs die Eerste Minister dr HF Verwoerd het in sy nuwejaarsboodskap daarna verwys en gesê: "In feite het die kerk nog nie gepraat nie. Die stem van die kerk moet nog gehoor word en wel op sinodes waarop lidmate sowel as predikante teenwoordig sal wees."³⁷

'n Paar weke later het die Federale Raad van die Nasionale Party in Kaapstad vergader en ondermeer beklemtoon dat dit nie regeringsbeleid is dat Kleurlinge deur hulle eie mense in die Parlement verteenwoordig sal word nie. Daar is ook na die beraad verwys en die party het dit as sy oorwoë mening uitgespreek dat geen ander instansie in staat is om besluite te neem vir die beswil van die Nie-blankes as juis die owerheid nie.³⁸

Ook op kerklike terrein was daar beroering. Onrus en ontevredenheid is weerspieël in die briewe kolomme van die openbare pers, talle kerkrade het skerp veroordelende besluite geneem, openbare vergaderings is gehou en die kerk se afvaardiging is genadeloos gekritiseer. Dit was veral kerkleiers soos dr AP Treurnicht, redakteur van *Die*

Kerkbode en dr JD Vorster wat sterk teen die beraad stelling ingeneem het.³⁹

Treurnicht het beklemtoon dat *Cottesloe* nie die stem van die kerk as geheel was nie en dat oor sake soos Kleurlingstemreg nog lank nie klaar gepraat was nie. Vorster was van mening dat die *Cottesloe*-verklaring in 'n groot mate kritiek op regeringsbeleid en optrede was, terwyl al die positiewe gevolge van die beleid van skeiding nie raakgesien is nie. In 'n poging om gemoedere verder te kalmeer het vier Stellenbosse hoogleraars, proff FJM Potgieter, PA Verhoef, TN Hanekom en WJ van der Merwe op 24 April 1961 'n openbare verklaring uitgereik. Daarin het hulle hul trou aan die beginsel van veelvormigheid bevestig, die kerk se beleid van eiesoortige ontwikkeling onderskryf en hulself duidelik teen integrasie uitgespreek.⁴⁰

1.2.3.1 Die Federale Raad van Ned. Geref. Kerke

Die eerste amptelike reaksie van die kant van die Nederduitse Gereformeerde Kerke het gekom toe die Federale Raad van Nederduitse Gereformeerde Kerke op 22 - 24 Maart 1961 in Kaapstad vergader het. Dit was noodwendig dat die Raad standpunt sou moes inneem oor die beraad. Die Raad het die volgende oor die *Cottesloe*-beraad besluit:

"Hierdie vergadering, nadat dit kennis geneem het van die verklaring uitgereik deur die Kerkekonferensie in Johannesburg wil:

- I(a) dit herbevestig dat hy sy standpunt aangaande die beleid van afsonderlike ontwikkeling, soos deur die Kerk aanvaar en toegepas, o.m. in die totstandkoming van lewenskragtige inheemse Kerke, handhaaf;
- (b) met nadruk verklaar dat die beleid van differensiasie Skriftuurlik gegrond is; die enigste realistiese oplossing vir die probleme van rasseverhoudinge in ons land aanbied en daarom die belange van alle bevolkingsgroepe die beste dien;
- (c) dit betreur dat in sommige kringe hierdie historiese beginselstandpunte voorgestel word as in stryd synde met die beste belange van die nie-blanke bevolkingsgroepe;
- (d) opnuut sy vaste voorneme boekstaaf om voortdurend en onvermoeid te ywer vir die billike en regverdige behandeling van alle mense in ons heterogene bevolking;
- (e) sy geloof in die gemeenskap van die heiliges en die eenheid van die gelowiges bely, met die vaste oortuiging egter dat integrasie op kerklike gebied in ons land nie 'n demonstrasie hiervan is nie, maar sodanige eenheid eerder sal benadeel as bevorder.
- II Hoewel sommige van die resolusies van die Kerkekonferensie op sigself, indien anders geformuleer, nie onaanneemlik is nie, kan die vergadering hom met die bevindinge nie vereenselwig nie en wel om die volgende redes:
- (a) Die strekking van die geheel en die gesamentlike getuienis van die resolusies is sodanig dat dit die beleid van afsonderlike ontwikkeling aantas en ondermyn;
- (b) Sommige van die bevindinge is met die beginsel en beleid van differensiasie pertinent in stryd, bv. punte 15 en 16 waar politieke integrasie voorgestaan word, en punte 6 en 10 waar met 'n ontoelaatbare aanwending van die Skrif, sosiale en kerklike integrasie bepleit word;
- (c) 'n groot aantal van die resolusies handel oor sake van die praktiese politiek waaroor die Kerk as instituut hom nie behoort uit te spreek nie tensy een of ander duidelike Skrifbeginsel in die gedrang kom;
- III Hierdie vergadering betreur dit dat:
- (a) die bevindinge van die Kerkekonferensie wêreldkundig

- gemaak is voordat ons Kerke deur hul vergaderinge geleentheid gehad het om hulle daarvoor uit te spreek;
- (b) kritiek op die landsbeleid van hierdie verhoog af uitgebring is, terwyl die Kerk nog altyd toegang tot die Regering gehad het om hom oor enige saak te spreek."⁴¹

Die Raad het verder gegaan en 'n voorstel aanvaar waarin by die Kaapse en Transvaalse Sinodes aanbeveel word om hul lidmaatskap van die Wêreldraad van Kerke te beëindig.⁴² Hierdie besluite was rigtinggewend vir al die sinodes van die Nederduitse Gereformeerde Kerke wat in 1961 sou vergader. Een van die vernaamste redes waarom nie een van die Nederduitse Gereformeerde Kerke hierdie besluit sou teenstaan nie was die beplande kerkvereniging wat in 1962 sou plaasvind. Hierdie vereniging het voorrang geniet, en 'n stem ten gunste van *Cottesloe* kon 'n ernstige struikelblok op die weg na vereniging wees.

Op voetspoor van die Raad van Kerke het beide die sinodes van Natal en SWA die besluite van *Cottesloe* veroordeel en gevra dat die Transvaalse en Kaapse Sinodes hulle lidmaatskap van die WRK moes beëindig. Die Sinodale kommissie van die Vrystaatse kerk het op sy beurt verder beklemtoon dat die kerkeberaad hom op verskeie punte aan 'n ongeoorloofde grensoorskryding van die kerk as instituut skuldig gemaak het en dat talle besluite te

doen gehad het met praktiese politiek.⁴³ Aangesien die Transvaalse en Kaapse Kerke die enigste twee Nederduitse Gereformeerde Kerke was, wat lid van die WRK was,⁴⁴ het slegs hulle aan die *Cottesloe-beraad* deelgeneem. Dit is daarom te verstane dat hierdie sinodale vergaderings die arena was waar die *Cottesloe-beraad* en sy besluite onder spervuur sou kom.

1.2.3.2 Die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Transvaal

Gedurende April 1961 het die Transvaalse Sinode in Pretoria vergader.⁴⁵ Hierdie sinode sou in die skadu van die besluite van die Raad van Nederduitse Gereformeerde Kerke plaasvind en dit sou 'n beslissende invloed uitoefen. Verder is Van der Watt van mening dat die voorafgaande protesvergaderinge en talle afkeurende besluite van kerkrade wat op *Cottesloe* gevolg het, die Nederduitse Gereformeerde Kerk se afvaardiging reeds voor die sinode skuldig verklaar gehad het: "ontrou aan die rassebeleid van kerk en owerheid."⁴⁶ Volgens die sinode was die bevindings van *Cottesloe* 'n oorskryding van sinodale besluite rakende gemeenskaplike aanbidding, gemengde huwelike, grondbesit en die vryheid om die Evangelie te verkondig.⁴⁷ Die sinode het besluit: "Die Sinode betreur die neem en bekendmaking van ingrypende besluite deur die Kerkeberaad te *Cottesloe* geneem,

alvorens 'n bevoegde kerklike vergadering hulle in behandeling kon neem en besluit dat al die bevindings wat in botsing is met die Kerk se geformuleerde beleid nie aanneemlik is vir hierdie vergadering nie. Die Sinode keur die besluite van die Kerkeberaad in die geheel gesien af."⁴⁸

Dit is opvallend dat die uitspraak van die sinode en die reaksie van die Eerste Minister dr HF Verwoerd byna woordeliks ooreenstem. Dit laat die vraag onwillekeurig ontstaan of talle aantygings dat die Afrikaner-Broederbond 'n groot aandeel in die besluite van die sinode gehad het nie 'n sterk moontlikheid is nie.⁴⁹

Die Transvaalse Sinode het *Cottesloe* in sy geheel verwerp. Nou moes nog net die Kaapse Sinode sy beslissing fel.

1.2.3.3 Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (Kaapse Sinode)

Die Kaapse Sinode het vanaf 19 Oktober tot 9 November 1961 in Kaapstad vergader.⁵⁰ Teen daardie tyd, byna 'n jaar na *Cottesloe* het die emosies oor die beraad al heelwat afgekoel. Die besprekings kon in 'n baie meer ontspanne atmosfeer plaasvind, en heelwat minder aandag

is aan die beraad gewy.⁵¹

Die Kaapse afvaardiging na *Cottesloe* het in sy verslag 'n deeglike uiteensetting gebied en veral daarop gewys dat die meeste van die gewraakte besluite berus op die vroeë publikasies van die Nederduitse Gereformeerde Kerke, ondermeer die Sendingbeleid van 1945, die verslag oor die Naturellevraagstuk-kongres 1950, die beleidsverklaring van 1956, die besluite van die Gereformeerde Ekumeniese Sinode 1958 en ook die memorandum wat die Kaapse Kerk voorberei het met die oog op die kerkeberaad. Dit het gehandel oor besluite soos gesamentlike aanbidding, die verbod op gemengde huwelike, trekarbeid, grondbesit, medeseggenskap in die regering van die land en direkte verteenwoordiging van die Kleurlinge.⁵² Tog soos te wagte, het die sinode die besluit van die Federale Raad van Kerke oor *Cottesloe* as sy besluit aanvaar. Hiermee het die Nederduitse Gereformeerde Kerke *Cottesloe* finaal amptelik veroordeel.

Dit is opvallend dat die Nederduitse Gereformeerde Kerke almal negatief oor *Cottesloe* geoordeel het. Die vraag kan myns insiens met reg gevra word: waarom? Waarom die totaal negatiewe oordeel en waarom was *Cottesloe* so opspraakwekkend? Die vernaamste rede hiervoor is gesetel

in die feit dat die besluite wat geneem is, beslis in stryd was met die idee van territoriale apartheid wat onder dr HF Verwoerd beslag gekry het.⁵³ Dit word baie gou duidelik wanneer die "Consultation statement" onder oë geneem word.⁵⁴

Toe lede van die Nederduitse Gereformeerde Kerk afvaardiging hulle by *Cottesloe* met hierdie besluite wat teen bepaalde apartheidswette gemik was, vereenselwig het, is die indruk geskep dat daar by die manne 'n totale ommeswaai in beleid plaasgevind het.⁵⁵ Dit was ook die mening van die breëre kerkvergaderings. Tog meen ek dat Van der Watt korrek is wanneer hy sê dat die afvaardiging hom op verskeie besluite aan 'n ongeoorloofde oorskryding van die kerk se grense skuldig gemaak het, nie so 'n eenvoudige stelling is nie. Om te beweer dat die kerk slegs met die verkondiging van die Evangelie te doen het, is 'n verloëning van sy profetiese roeping. Natuurlik het die kerk nie die reg om politieke beleid voor te skryf nie, maar dit onthef hom nie van die verantwoordelikheid om vir die staat 'n gewete te wees nie. En dit is wat die Nederduitse Gereformeerde afvaardiging gedoen het: geen radikale beleidsverandering is voorgestel nie, maar 'n waarskuwende stem is gehoor. "Die alarmklok is gelui om te sê: daar is gevaar."⁵⁶

Die Nederduitse Gereformeerde Kerke het die besluite te *Cottesloe* amptelik verwerp. In die geheel gesien is dit negatief beoordeel en die afgevaardigdes veroordeel! Tog sou daar belangrike gevolge uit hierdie kerkeberaad voortvloei, gevolge waarvan trillings tot diep in die volgende dekades nog gevoel sou word.

1.3 DIE GEVOLGE VAN DIE COTTESLOE-BERAAD

Die gevolge van die *Cottesloe-beraad* was verreikend. Daarom is dit nodig om die belangrike gevolge van nader te bekyk.

1.3.1 Ekumeniese Afkeur

Die eerste belangrike gevolg was dat 'n sterk ekumeniese afkeur in die Nederduitse Gereformeerde Kerke ontstaan het. Wat aanvanklik as positief beleef is, het gaandeweg negatief verander. In hierdie ekumeniese afkeur was die *Cottesloe-beraad* en die gebeure daarna die snelleraksie. So het prof EP Groenewald kort na die sitting van die Transvaalse Sinode in 1961 geskryf dat die betekenis van die *Cottesloe-beraad* daarin geleë is dat daar by die kerke wat daaraan deelgeneem het 'n beter onderlinge verstandhouding tot stand gekom het. Na die beraad het ernstige vervreemding egter tussen die Engelse kerke en die Ned. Geref. Kerke ontstaan.⁵⁷ Lombard tipeer dit wanneer hy sê:

"in plaas daarvan dat Cottesloe 'n 'major breakthrough' in interkerklike verhoudings in Suid-Afrika te weeg gebring het, het dit 'n 'serious breakdown' en vyandigheid tot gevolg gehad."⁵⁸

1.3.2 Die stigting van die Christelike Instituut

'n Verdere belangrike gevolg van die beraad was die stigting van die Christelike Instituut van Suid-Afrika.⁵⁹ Sedert die einde van die vyftigerjare het 'n aantal leraars van die drie Afrikaanse kerke gereeld in studiekeringe byeengekom. Hierdie studiekeringe het in Mei 1962 tot die stigting van die ekumeniese tydskrif *Pro Veritate* gelei. Die redakteur was die prominente Nederduitse Gereformeerde Kerk predikant CF Beyers Naudé. Die uitsluitlike doel was Skrifgronde te besin oor aktuelevraagstukke.⁶⁰ Alhoewel die gebeure 'n positiewe stap op die ekumeniese weg was, het hierdie organisasie van die begin af hewige kritiek uit die Nederduitse Gereformeerde Kerk ontlok. Die Breë Moderatuur van die Algemene Sinode in 1963⁶¹ en die Algemene Algemene Sinode self in 1966 het hulle skerp teen die Christelike Instituut uitgespreek. Die Instituut is onder meer verwerp as 'n dwaalrigting wat die leer van die kerk ondermyn en wat lidmate en ampsdraers dislojaal maak.⁶² Hierdie afkeur moet in die perspektief van die algemene negatiewe oordeel oor die ekumene na *Cottesloe* gesien

word.

1.3.3 Die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke

'n Verdere gevolg wat in geheel positief was, maar wat vanuit Nederduitse Gereformeerde kringe negatief beoordeel is, was die naamsverandering van die Christenraad van Suid-Afrika na die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke in 1968. Herhaalde pogings om die Nederduitse Gereformeerde Kerk daarby te betrek het finaal misluk as gevolg van een van die eerste publikasies wat die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke die lig laat sien het, naamlik "'n Boodskap aan die Volk van Suid-Afrika."⁶³ Hierdeur is die agterdog teen die organisasie verder versterk. Hierdie agterdog beklemtoon juis juis die ekumeniese gesindheid wat na *Cottesloe* geheers het. Na my mening is De Villiers reg wanneer hy sê dat die Nederduitse Gereformeerde Kerk homself hierdeur ekumenies geïsoleer het,⁶⁴ die meeste ekumeniese bande is in 'n mindere of meerdere mate verbreek.

1.3.4 Nuwe Aandag aan Rasseverhoudings

Die gevolge van die *Cottesloe*-beraad was egter nie net negatief nie. Een van die belangrikste positiewe invloede wat die *Cottesloe*-beraad op die Nederduitse Gereformeerde Kerk gehad het, was dat daar opnuut weer oor die rasseverhoudings besin is. In kerklike tydskrifte het talle arti-

kels en briewe oor verskillende aspekte van die rassevraagstuk verskyn. Dit is veral die verskyning van vier boeke waarin hierdie hele probleem aangespreek is wat die fokus die fokus opnuut daar geplaas het. *Vertraagde Aksie* van Geyser e.a.; *Die Opkoms van die Derde Stand* van DP Botha; *Grense: 'n Simposium oor rasse- en ander verhoudinge* van GBA Gerdner e.a. en *Ras, Volk en Nasie* interme van die Skrif van JCG Kotzé.⁶⁵

Die *Cottesloe-beraad* het die oë van die Nederduitse Gereformeerde Kerk dus opnuut kom oopmaak vir die problematiek in die Suid-Afrikaanse samelewing. Die kerk is opnuut daarmee gekonfronteer en alhoewel *Cottesloe* amptelik hoofsaaklik negatiewe reaksie uitgelok het sou een van die Nederduitse Gereformeerde Kerke, naamlik die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (die Kaapse Kerk) "positiesief" reageer.

1.3.5 Die Besluit van die Kaapse Kerk 1961

Die belangrikste uitvloeisel van die *Cottesloe-beraad* was sekerlik dat die Kaapse Sinode in 1961 besluit het om 'n permanente sinodale kommissie vir rasseaangeleenthede te benoem. Die versoek tot so 'n kommissie is deur die Ring van Kaapstad tot die sinode gerig: "Die hoogerwaarde hoogerwaarde Sinode word versoek om ernstige oorweging te

te skenk aan die daarstelling van 'n permanente kommissie vir die bestudering van Rasseaangeleenthede."⁶⁶ Hierdie kommissie sou in 1965 'n besonder deeglike verslag aan die sinode voorlê - 'n verslag wat na vele wysigings en byvoegings die fondament sou word van die latere studiestuk *Ras, Volk en Nasie* in 1974.

In sy geheel gesien is Van der Watt na my mening reg wanneer hy sê dat *Cottesloe* "'n taamlik verlamme uitwerking gehad het veral wat die debat rondom die rassevraagstuk gedurende die verloop van die sestiger jare betref."⁶⁷ Die enkele faktor wat die debat enigsins aan die gang gehou het was die kommissie vir die bestudering van rasseaangeleenthede van die Kaapse Sinode en hulle verslag van 1965.

1.4 DIE KAAPSE SINODE 1965

Hierdie sinode van die Kaapse Kerk was van besondere belang. Hier sou die eerste verslag van die kommissie vir die bestudering van rasseaangeleenthede dien. Soos reeds gesê, was dit hierdie verslag wat die stem van *Cottesloe* van sinodesaal tot sinodesaal tot en met 1970 sou voortdra. Die verslag het uit agt verskillende rapporte bestaan naamlik:

1. Ras, Volk en Nasie in die lig van die Skrif

2. Gemengde huwelike
3. Die Kerk en Kerklike verhoudinge
4. Kerk en staat met betrekking tot Bevolkingsverhoudinge
5. Kerk en Maatskappy
6. Die stelsel van trekarbeid in Suid-Afrika
7. Bevolkingsverhoudinge en die gesinslewe van die Nie-blanke bevolkingsgroepe
8. Kommunisme in Suid-Afrika.⁶⁸

Wanneer hierdie verskillende rapporte van nader bekyk word is die verband met die "Cottesloe Statement" duidelik sigbaar. Hierdie groot mate van ooreenstemming is 'n duidelike teken van die feit dat ons hier as't ware met die kerk se eerste "amptelike" verantwoording ten opsigte van die *Cottesloe* beraad het. Soos reeds gesê het *Cottesloe* die kerk se oë opnuut kom oopmaak en hom selfs in 'n mate tot verantwoording kom roep. Die kerk is opgeroep tot 'n selfverantwoording ten opsigte van sy rol in Suid-Afrika met sy komplekse probleme.

Om die mate van ooreenstemming tussen die onderskeie rapporte en die "Consultation statement" aan te toon is dit nodig om dit met mekaar te vergelyk.

In die eerste verslag wat handel oor *Ras, Volk en Nasie in*

die lig van die Skrif is 'n deeglike studie gemaak van die begrippe ras, volk en nasie in die Bybel. 'n Sterk saak is uitgemaak dat die "Skrif inderdaad erns maak met die feit van die bestaan van nasies, volke en in 'n sekere sin ook rasse."⁶⁹ Voogdyskap is ook aangespreek en daaronder is verstaan "die roeping van 'n Christelike volk om in waaragtige naasteliefde die onontwikkelde volke met wie hulle onder die alwyse en voorsieninge bestel van God in aanraking kom, uit en ooreenkomsig die Skrif te onderrig"⁷⁰ en verder "Die enkelinge uit die minderbevoorregte groepe wat bo die niveau van die massa uitstyg sal deur die voog met waardigheid behandel moet word, sonder dat hulle uit eie volksverband losgemaak word."⁷¹

Hierdie is 'n duidelike ooreenkoms met II.1:

"Members of all these groups have an equal right to make their contribution towards the enrichment of the life of their country and to share in its ensuing responsibilities, rewards and priviledges" en II.6 "No-one who believes in Jesus Christ may be excluded from any church on the grounds of his colour or race."⁷²

Die tweede deel van die verslag handel oor *Gemengde huwelike*. Na 'n duidelike definisie van wat 'n gemengde

huwelik is, verklaar die kommissie: "die Heilige Skrif bevat geen direkte gebod of verbod ten opsigte van die vermenging van lede van verskillende rasse nie. Die huwelik berus op die vrye natuurlike keuse van twee mense. Rasverbondenheid maak die huwelik tussen eie volksgenote natuurlik en vanselfsprekend, maar 'n huwelik met iemand buite eie volkkring is nie as ongeoorloofd beskou nie"⁷³ en verder "Gemengde huwelike op sigself is nie as sondig bestempel nie."⁷⁴

Die rapport gaan egter voort deur te sê: "Daar kan egter omstandighede en oorweginge van prinsipiële aard wees waaronder 'n begrensing van hierdie vryheid tot vermenging noodsaaklik word bv. waar opsetlike integrasie afgedwing sou word, of die uitwissing van grense as ideologiese beginsel gestel sou word, of vermenging op so 'n groot skaal plaasvind dat dit die eiesoortigheid van volke daarmee vernietig"⁷⁵ en verder "Die Christelike staat sou onder gegewe omstandighede in belang van die betrokke volkgroepe en tot welwese van die hele maatskappy, deur wetgewing rassevermenging kan verbied."⁷⁶ Die verslag sluit af deur te meld dat dit die pastorale verantwoordelikheid van die kerk is om duidelik te sê dat gemengde huwelike ongewens is.

'n Groot mate van ooreenstemming bestaan tussen bogenoemde en II.10 "There are no Scriptural grounds for the prohibition of mixed marriages. The well-being of the community and the pastoral responsibility require however, that, due consideration should be given to certain factors which may make such marriages inadvisable"⁷⁷ en tog kom die mate van verskil ook duidelik na vore wanneer die rapport afsluit met "om sodanige huwelike met krag af te raai en teen te gaan."⁷⁸

In die derde rapport wat handel oor die *Kerk en Kerklike verhoudinge* word beklemtoon dat die kerk 'n "eiesoortige Goddelike instelling (unica) een (una) heilig (sancta) en algemeen (catholica)"⁷⁹ is. Die rapport gaan dan voort deur te sê: "So word alle biologiese, historiese en volkekundige verskeidenhede van die mens *opgeneem* in die kerk hoewel nie opgehef nie. Elke volk het 'n aanspraak daarop, hoewel in gemeenskap met mekaar sodat die Kerk nie ontaard tot nasionale Kerk of volkskerk nie, maar ook nie tot eenvormige wêreldkerk nie"⁸⁰ en verder "Daarby mag die verskeidenheid (pluriformiteit) nie ontaard tot verskeurdheid (pluraliteit) en doen die Kerke verband diens as die weg waarlangs die Kerk die goeie orde handhaaf."⁸¹ Hierna volg 'n breedvoerige bespreking oor die historiese ontwikkeling van die afsonderlike Dogterkerke. Die kerk

verbind hom tot "voortgesette interkerklike gesprek" in die lig van "a) die Skriftuurlike imperatief tot eenheidstrewing b) sy eie verklaarde sendingbeleid en die leiding wat hy gegee het en geroepe is om te gee in die interkerklike besinning oor sending aangeleenthede en bevolkingsverhoudinge in Suid-Afrika."⁸²

Dit is in ooreenstemming met II.5 "The Church as the Body of Christ is a unity, and within this unity the natural diversity among men is not annulled but sanctified" en weer II.6 "The spiritual unity among all men who are in Christ must find visible expression in acts of common worship and witness, and in fellowship and consultation on matters of common concern."⁸³ Die bevestiging van die kerk se geroepenheid tot interkerklike samewerking kan geïnterpreteer word as 'n antwoord op II.9 "Our discussions have revealed that there is not sufficient consultation and communication between various racial groups which make up our population."⁸⁴

Alhoewel daar 'n groot mate van ooreenkoms sigbaar is, is dit myns insiens geregverdig om te sê dat die rapport met die groot klem op die historiese ontwikkeling van die afsonderlike kerke wil beklemtoon dat dit afsonderlike

kerke vir verskillende bevolkingsgroepe voorstaan. Hierin word dus 'n verdere duidelike klemverskil sigbaar.

Die vierde deel van die verslag wat handel oor die verhouding tussen *Kerk en staat met betrekking tot Bevolkingsverhoudinge* beklemtoon die feit dat dit "die taak van die Kerk teenoor die Staat is, om op organiese wyse in te werk op die volksgewete deur die verkondiging van die Bybelse erns van naasteliefde, met inagneming daarvan dat dit naasteliefde nie diskwalifiseer nie. Die Kerk sal hom uitspreek teen verabsolutering van eie volk en suiwerend inwerk op die nasionale gevoel van kulturele skeppende energie. Tegelyk sal dit hom nie leen tot 'n aftakeling van die volksgevoel as sodanig, omdat volksverbondenheid en die beleving van Christelike eenheid met nie-volksgenote nie in spanning of teenstelling met mekaar hoef te wees nie."⁸⁵ Die kerk wil sy eie profetiese roeping duidelik hier bevestig en dit word verder uitgebrei: "waar die Kerk in sy amptelike vergadering deur middel van sorgvuldig voorbereide uitsprake, herderlike briewe ens. 'n volk tot gehoorsaamheid aan die gebooie en geloof in die beloftes van God oproep."⁸⁶

In ooreenstemming hiermee verklaar die "Consultation statement" II.3: "The Church has a duty to bear witness to

the hope which is in Christianity both to White South Africans in their uncertainty and to non-White South Africans in their frustration" en verder II.4: "In a period of rapid social change the Church has a special responsibility for fearless witness within society."⁸⁷ Alhoewel daar dus 'n groot mate van ooreenkoms is beklemtoon die "eie volk" en "eie volksgevoel" wat as't ware in die verslag die profetiese roeping van die kerk kwalifiseer, tog ook 'n duidelike klemverskil. Waar die "Consultation statement" beklemtoon dat die profetiese roeping van die kerk onvoorwaardelik moet wees, stem die verslag daarmee saam in soverre dit nie in botsing kom met die "eie" en "eie volksgevoel" nie.

Die vyfde deel van die verslag wat handel oor die *Kerk en Maatskappy* bevestig dat die kerk ook 'n roeping teenoor die maatskappy het. Die rapport verklaar: "Die Kerk is geroep om midde in die wêreld 'n teken van Gods teenwoordigheid te wees." In hierdie teken-wees van die kerk moet hy ook krities staan teenoor die maatskappy waarvan hy deel is.⁸⁸ 'n Belangrike deel van die verslag is dat die "kerk moet waak daarteen om nie sondermeer bepaalde politieke doelstellings aan te prys nie" en verder "die kerk mag hom aan die ander kant nie afsydig hou van bepaalde maatskaplike vraagstukke en hom as't ware op eie terrein

wil terugtrek nie, maar moet die eise van die Koninkryk van God op alle terreine verkondig."⁸⁹

Alhoewel die "Consultation statement" nêrens eksplisiet van die maatskappy melding maak nie word talle maatskaplike kwessies pertinent aangespreek, byvoorbeeld: "job reservation" II.13,⁹⁰ "opportunity must be provided for the inhabitants of Bantu areas to live in conformity with human dignity" II.14.⁹¹ Stemreg, grondbesit, lone en trekarbeid kom aan die beurt. Dit is dan ook opvallend dat dit juis hierdie sake was wat soveel aandag in die media gekry het. Dat daar veral hier 'n groot verskil tussen die verslag en die verklaring is, blyk duidelik. Dit kom egter vreemd voor dat die verslag meen dat die kerk nie "bepaalde politieke doelstellings moet aanprys nie" en dit terwyl dit juis is wat die kerk gedoen het. Myns insiens het *Cottesloe* juis die kerk se oë vir die onreg kom oopmaak, onreg wat die gevolg was van die beleid wat deur die Nederduitse Gereformeerde Kerk geïnisieer is.⁹²

In die sesde rapport wat handel oor *Die stelsel van trekarbeid in Suid-Afrika* word eerstens vermeld dat dit 'n verskynsel is wat regoor die wêreld voorkom. As voordele word genoem dat dit 'n belangrike bydrae lewer tot die ganse ekonomiese struktuur van die land. Dit red die

Bantoebevolkingsgroep van totale ekonomiese insinking en hongersnood; dit lei die "Bantoe" in die westerse arbeidstruktuur op en bevorder sy industrialisasieproses.

Die verslag gaan egter ook voort om op die ernstige nadele van die stelsel te fokus, onder andere, dat die stelsel grootliks daarvoor verantwoordelik is dat die huislike lewe van die "Bantoe" in duie stort en ernstige sosio-godsdienstige probleme veroorsaak.⁹³ Die konklusie waartoe die rapport kom is: "dat dit nie die taak van die geïnstitueerde Kerk is om 'n oplossing te vind nie - dit moet in die hande van deskundiges gelaat word. Die Kerk moet alleen wys op die morele implikasies en skrikwekkende uitwerking van die stelsel, en beklemtoon dat 'n kanker wat so in die lewe van die Bantoebevolking voortwoed noodwendig die hele sosiale en godsdienstige lewe van al die bevolkingsgroepe in ons vaderland moet aantast" en verder: "die Kerk kan nie anders nie as om ernstig by die staat aan te dring dat 'n deurtastende ondersoek gedoen word na die stelsel met die doel om die stelsel so te verander dat die nadele daarvan verwyder mag word, of om 'n nuwe stelsel te ontwerp wat die voordele van die oue behou, maar sonder sy nadele."⁹⁴

Wanneer hierdie rapport met die verklaring vergelyk word is

die groot mate van ooreenkoms duidelik. "We call the attention once again to the disintegrating effects of migrant labour on African life. No stable society is possible unless the cardinal importance of family life is recognised, and from the Christian standpoint, it is imperative that the integrity of the family be safeguarded."⁹⁵ Dit is duidelik dat die rapport trekarbeid in dieselfde lig sien as die verklaring. Hiermee is opnuut aandag gegee aan een van die land se groot kopsere, - sodanig so - dat 'n beroep tot die staat gerig is vir 'n deurtastende ondersoek.

Die sewende rapport wat handel oor *Bevolkingsverhoudinge en die gesinslewe van Nie-blanke bevolkingsgroepe* spreek talle probleme in die Nie-blanke samelewing aan.⁹⁶ Verstedeliking en industrialisasie het ontwrigting en ongesonde ekonomiese maatskaplike en behuisingstoestande meegebring. Losse geslagtelike verkeer van die "Bantoe" in die stedelike en industriële gebiede het daartoe gelei dat buite-egtelike geboortes onder "Bantoes" grootliks toegeneem het.⁹⁷ Verder het die insinking van die gesinslewe by die "Bantoe" gelei tot verwildering van die "Bantoe-jeug" - "Die dissipline van die gemeenskap kan nie meer toepas word nie."⁹⁸ Trekarbeid is weer eens as die groot sondebok uitgesonder en dit is ironies, dat die

sogenaamde "voordele" van trekarbeid, naamlik industrialisasie en ekonomiese opbou hier as redes vir hulle morele en sedelike ineenstorting voorgehou word. Hierdie anomalie laat die vraag ontstaan of die sogenaamde voordele inderdaad "voordele" was. Dit word beklemtoon dat die kerk nie onverskillig teenoor hierdie gesinsverbokkeling by die Nie-blanke mag staan nie.⁹⁹ Waar 'n arbeidsreëling "sedelike verval in die hand werk is dit die plig van die Kerk om die aandag daarop te vestig." Hierdie rapport word afgesluit deur te bevestig dat die "kerk se program van evangelisering, gesinsorg en jeugwerk veral onder die Bantoe opnuut meer omvattend beplan moet word."¹⁰⁰

Dit is duidelik dat hierdie rapport 'n poging van die kommissie was om die omvattende maatskaplike nood wat onder die Nie-blanke geheers het aan die orde te stel. Dit is in totale ooreenstemming met die *Cottesloe-verklaring* wat lui: "In its social witness the Church must take cognisance of all attitudes, forces, policies and laws which affect the life of a people, but the Church must proclaim that the final criterion of all social and political action is the principles of Scripture regarding the realisation of all men of a life worthy of their God-given vocation."¹⁰¹ Hierdie sosiaal-maatskaplike problematiek kom ook regdeur

die hele *Cottesloe-verklaring* voor, maar dan veral in II.7:
"We regard with deep concern the revival in many areas of African society of heathen tribal customs incompatible with Christian beliefs and practice. We believe this reaction is partly the result of a deep sense of frustration and a loss of faith in western civilisation"¹⁰² asook in II.11:
"No stable society is possible unless the cardinal importance of family life is recognised, and from the Christian standpoint, it is imperative that the integrity of the family be safeguarded."¹⁰³ Dit is dus duidelik dat beide die rapport en die verklaring groot nadruk lê op die sosio-maatskaplike probleme, met spesifieke verwysing na die gesin. Ook hier is die kerk se oë opnuut geopen vir die omvattende nood.

Die laaste rapport handel oor *Kommunisme in Suid-Afrika* en die rol van die ANC en PAC. 'n Duidelike band word gelê tussen die optrede van die organisasies en die kommunisme. Die feit dat "anti-Christelike" kommunisme onderliggend in die rass spanning teenwoordig is, word beklemtoon en die regering se optrede teen die organisasies word hierdeur geregverdig.¹⁰⁴

Wanneer bogenoemde vergelykings onder oë geneem word is dit myns insiens duidelik dat hierdie agt rapporte van die

Kaapse Sinode van 1965 die eerste "amptelike" reaksie in die vorm van 'n studiestuk op die *Cottesloe-beraad* was. Niemand kan ontken dat *Cottesloe* die gewete van die kerk opnuut kom aanspreek het nie. Met reg kan na my oordeel gesê word dat die *Cottesloe-beraad* 'n appél op die Nederduitse Gereformeerde Kerke kom maak het, hulle konfronteer het, hulle oë opnuut oopgemaak het vir probleme wat nie meer raakgesien is nie. Dit het die Nederduitse Gereformeerde Kerke gedwing om homself te verantwoord ten opsigte van sy eie beleid en optrede. Hierdie verslag van die kommissie was die eerste belangrike positiewe stap te midde van al die negatiewe op weg na so 'n verantwoording. Dit was 'n begin vir verdere besinning wat uiteindelik sou uitloop op *Ras, Volk en Nasie* in 1974.

Alhoewel hierdie verslag dus 'n geweldig belangrike rol gespeel het, meen Kinghorn dat daar duidelik twee teenstellende lyne sigbaar was. Dit was syns insiens te danke aan die eweredige verdeling van die kommissie tussen diegene wat hulle met die *Cottesloe-beraad* vereenselwig het en diegene wat hulle daarvan gedistansieer het.¹⁰⁵ Die sinode self het ook nadat die verslag punt vir punt bespreek is, besluit om: "a) dit soos deur die Sinode geammendeer vir verdere bestudering en formulering en verslag aan die volgende Sinode na die kommissie terug te

verwys.

b) die rapporte met die kommentaar van die Sinode aan die kommissie vir Aktuele Sake van die Algemene Sinode as studiestukke voor te lê."¹⁰⁶

Dit was veral laasgenoemde besluit wat geweldig belangrik was. Dit toon duidelik aan dat die Kaapse Sinode hierdie rapporte, en daarmee ook die inhoud daarvan onder die aandag van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in sy geheel wou bring. Deur hierdie besluit sou die verklaring van die *Cottesloe-beraad* op die agendas van al die sinodes van die Nederduitse Gereformeerde Kerk bly, en sou die probleme waarop die aandag opnuut gevestig is uit alle oorde oorweeg word.

1.5 OPVOLGENDE BELANGRIKE SINODES VAN DIE NED. Geref. KERK

1.5.1 Die Algemene Sinode 1966

Dat die Kaapse Sinode met sy verslag van 1965 'n belangrike beginpunt was, is reeds aangetoon. Hierdie verslag was ook die basis van die verslag van die kommissie vir Aktuele Sake van die Algemene Sinode van 1966.¹⁰⁷

Die verslag van die kommissie vir Aktuele Sake was nog meer gesofistikeerd. Die sake waaraan aandag gegee is was:

- a. Menslike verhoudinge prinsipiëel in die lig van die Skrif
- b. Kerklike verhoudinge
- c. Menslike verhoudinge in die maatskappy.¹⁰⁸

Kinghorn is van mening dat hierdie verslag van die sinode nie 'n "allemandokument" kon wees nie vanweë die akademiese kwaliteit daarvan. Hy gaan voort deur te sê "Na heelwat wysiginge is dit aanvaar, maar dit was klaarblyklik nog nie goed genoeg om wêreldkundig gemaak te word nie. Daar was nog sake wat eers deurdink moes word."¹⁰⁹ Hierdie feit is nie heeltemal korrek nie, omdat 'n geredigeerde weergawe van die verslag wel gepubliseer is. Op versoek van die Breë Moderatuur het dr FE O'Brien Geldenhuys en mnr WL Maree, inligtingsdirekteur van die Transvaalse Kerk, die verslag geredigeer en in Engels vertaal. Die finale produk is deur die Inligtingburo's van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in brosjure-vorm laat druk.¹¹⁰

Hiedie publikasie was die eerste poging om op die druk vanuit die ekumene te antwoord. Die sinode het verder nogmaals aan die Aktuele Sake Kommissie opdrag gegee om met die studie voort te gaan. Van der Watt oordeel dalk reg wanneer hy sê: "In sy geheel gesien is daar 'n mate

van stagnering by die Algemene Sinode in sy besinning wat betref afsonderlike ontwikkeling. Weg was die gedagte van beleid as metode - intendeel, die Algemene Sinode het die grense tussen rasse, die verskeidenheid en pluriformiteit opnuut beklemtoon en vanselfsprekend daarmee saam die noodsaaklike roeping om die nasionale karakter van 'n volk, die die volkseie te bewaar."¹¹¹ Die belang van hierdie sinode was egter die feit dat die sake wat op *Cottesloe* aandag geniet het ook hier weer op die agenda was, maar meer meer nog dat die verslag van die kommissie vir Aktuele Sake gepubliseer is. Dit was rigtinggewende stappe wat voorgebou het op die verslag van die Kaapse Sinode van 1965.

1.5.2 Die Kaapse Sinode 1969

In opdrag van die sinode van 1965 is die verskillende rapporte van die kommissie hersien. Die kommissie rapporteer in 1969 terug en meld dat "dit wat toegevoeg is in kursief weergegee word."¹¹² Hierdie toevoegings is insiggewend. Waar daar in 1965 nog 'n groot ooreenkoms tussen die onderskeie rapporte en die *Cottesloe-verklaring* was, dui hierdie toevoegings nou 'n duidelike klemverskuiwing aan. Met reg kan beweer word dat die *status quo* in kerk en samelewing nou verdedig is, in skerp teenstelling met die kritiese woorde wat in 1965

gehoor is.

Wat ras en volk betref word gesê dat Gen 10 en 11 op 'n *differensiëringsproses* dui wat tot groter *pluriformiteit* van volke en rasse gelei het. Die pluriformiteit wat by die skepping reeds gegee is, is veral deur die sonde aangetas, maar moet nie gesien word as vrug van die sonde nie.¹¹³ Ten opsigte van gemengde huwelike word gesê dat die spanning wat die huwelikslewe in hierdie gebroke werklikheid kenmerk en wat ten gevolge van menghuwelike groter word, raak nie die wese van die huwelik nie, maar wel die *welwese* daarvan. Hieruit word dit duidelik dat gemengde huwelike as ongewens beskou is.

Trekarbeid het ook deurgeloopt onder hierdie toevoegings. So word daar gevra of die stelsel nog regverdigbaar is en dan gekonkludeer: "daarom moet die ideaal bly dat hierdie arbeiders in hulle tuislande 'n bestaande heenkome sal vind. Langs hierdie weg kan groepsverbondenheid beter bewaar bly."¹¹⁴ Met reg kan hier gevra word hoe dit inderdaad prakties uitgevoer kon word. Hoe kon die probleem van trekarbeid opgelos word wanneer arbeiders wel in hulle tuislande 'n vaste heenkome gevind het, maar nog groot afstande na hulle werkplekke moes reis.

Dit is duidelik dat die denkpatroon wat hier gevolg is klem lê op pluriformiteit, verskeidenheid en grense tussen rasse. Hierdie denkpatroon pas in by die teologie van die groot Nederlandse teoloog A Kuyper. Die invloed is te verstane uit die feit dat een van die groot eksponente van hierdie teologie prof FJM Potgieter ook op die kommissie gedien het. Terme soos veelvormigheid, pluriformiteit, differensiëring en die bepaalde uitleg van Gen 10 en 11 was kenmerkend van hierdie teologie. Kinghorn toon oortuigend aan dat daar 'n nou band tussen die denke van Potgieter en Kuyper ontstaan het.¹¹⁵ Hierdie invloed sou ook op die Algemene Sinode van 1970 nog sterker na vore kom.

Hierdie geamendeerde verslag is met dank teenoor die kommissie aanvaar. Kennis is geneem van die veranderings en dit is deurgestuur na die Algemene Sinode.¹¹⁶ Die stukke wat na die sinode deurgestuur is, sou weer eens die rassekwessie op die agenda van die Algemene Sinode hou. Langs hierdie weg het ook die besluite van *Cottesloe* nog steeds op die agenda van 1970 gedien - reeds tien jaar na die beraad self! 'n Poging om 'n amptelike antwoord op *Cottesloe* te formuleer, sou binne kort in alleryl begin.

1.5.3 Die Algemene Sinode 1970

Hierdie sinode het rigtinggewend en bepalend opgetree op die weg na die formulering van 'n amptelike beleidstuk. 'n Belangrike stap vorentoe was ongetwyfeld die vorming van 'n *Ad Hoc*-studiekommissie wat 'n diepgaande studie moes maak van die rasse en ekumeniese vraagstukke.¹¹⁷ Dit het voortgespruit uit die verslag van die kommissie vir Aktuele Sake wat gehandel het oor die verhouding van Moeder- en Dogterkerke. Deel van hierdie kommissie se verslag het ook die verslag van die kommissie vir die bestudering van rasseaangeleenthede bevat. Die benoeming van hierdie *Ad Hoc*-studiekommissie moet inderdaad as 'n kompromis besluit gesien word omdat geen eenstemmigheid oor bogenoemde verslae bereik kon word nie.¹¹⁸

Die opdrag aan die *Ad Hoc*-studiekommissie was om aandag te gee aan:

"Die verslae en aanbevelings van die Gereformeerde Ekumeniese Sinode van Grand Rapids en Lunteren;

Die brief wat die Moderamen van die Gereformeerde Kerke van Nederland ontvang het;

Die verslae van die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke van Frankfurt 1964 en Nairobi 1970;

Die verslae van die All Africa Conference of Churches;

Die verslae van (a) die *Ad Hoc*-kommissie van die Raad

van Kerke van 1957 en (b) van die Algemene Sinode van 1966;

Die verslae van die Sinodale Studiekommissie wat voor die Kaapse Sinode van 1969 gedien het oor die Rassevraagstuk en oor Ekumeniese Aangeleenthede;

Die verslag van die Kommissie oor Gemengde Huwelike wat deur die Breë Moderatuur benoem is;

Die verslag oor Trekarbeid, Onderlinge en Ekumeniese verhoudinge;

Die jongste tendense by sommige ekumeniese instansies oor geweld, rewolusie, horisontalisme, ens.;

Die kontemporêre situasie in S.A. t.o.v. Rasse- en ekumeniese aangeleenthede."¹¹⁹

Die kommissie is gevra om sy verslae so spoedig moontlik te voltooi met rapport van voortgang aan die Breë Moderatuur. Die verslag sou in oorleg met die Breë Moderatuur en die ASSK gefinaliseer word sodat dit as basis van bespreking kon dien by die Federale Raad van Kerke, die Suid-Afrikaanse lidkerke van die GES en ander ekumeniese instansies met rapport aan die volgende sinode.¹²⁰

Die volgende persone is op die kommissie benoem: dr JD Vorster, dr FE O'B Geldenhuys, proff EP Groenewald, PA Verhoef, di PES Smith, DS Snyman, DPM Beukes, JS Gericke

en ds WA Landman. Tydens sy eerste vergadering op 21 Oktober 1970 is ds WA Landman as voorsitter en ds PES Smith as skriba gekies. Prof AB du Toit en dr JC de Villiers is in die plek van prof EP Groenewald benoem.¹²¹ Die weg was nou vir die Nederduitse Gereformeerde Kerk gebaan om tot 'n amptelike verantwoording t.o.v. die probleme wat te *Cottesloe* geïdentifiseer is te kom, - 'n dekade na die beraad self.

1.6 Evaluering

Saam met van der Watt kan ons nie anders as om te sê dat *Cottesloe* ongetwyfeld sy tyd vooruit was nie. Dit is die objektiewe oordeel wat die geskiedenis daaroor fel.¹²² Ook O'Brien Geldenhuys sê "Cottesloe was sy tyd twintig jaar vooruit. Die onrus geskep deur die te vroeë sensasionele be-kendmaking van die besluite wat die NG afvaardiging daar onderskryf het, het ongelukkig die ontwikkeling van die kerk se eie denke in dieselfde rigting tragies met dekades vertraag."¹²³

Alhoewel die Nederduitse Gereformeerde Kerke sedert die dertigerjare by die rassekwessie betrokke was, en kennis geneem het van die problematiek in 'n eie Suid-Afrikaanse konteks¹²⁴ het *Cottesloe* ongetwyfeld as katalisator gedien in die denke binne die kerk. Deur die beraad is die kerk se

aandag weer eens op die problematiek van die samelewing rondom hom gevestig. Dit het die Nederduitse Gereformeerde Kerke gedwing om standpunt in te neem en hulleself te verantwoord ten opsigte van hulle eie rol binne die sosiaal-maatskaplike omstandighede in Suid-Afrika. Ongelukkig het die politieke spanning en die daarmee gepaardgaande vreespsigose wat in 1960 geheers het, daarvoor gesorg dat hierdie beraad uit alle amptelike oorde negatief beoordeel en veroordeel is. In plaas daarvan dat dit die kerk tot positiewe betrokkenheid aangespoor het, het dit verlamd ingewerk op die teologiese denke van die kerk. Wat nie ontkom kon word nie, is dat dit die WRK opgeroep het tot 'n verantwoorde beleid.

Weens die algemene negatiewe oordeel sou dit die kerk egter tien jaar neem om 'n daadwerklike poging aan die gang te kry, tot die formulering van so 'n beleid. In hierdie dekade moet die Kaapse Sinode uitgesonder word. Vanaf 1961 het hulle die pas aangegee en gesorg dat die stem van *Cottesloe*, hoewel ietwat vermom, tog hard en duidelik in die sinodesale van die Nederduitse Gereformeerde Kerk weerklink het. Dit is jammer dat die Kaapse Sinode in 1969 op sy eie standpunt begin teruggaan het en van meer gebaande teologiese weë gebruik gemaak het, deur die *status quo* te begin verdedig. Hiermee is die profetiese stem wat in 1965 en 1966 nog helder

en luid weerklank het in 'n groot mate gedemp. Dit was egter reeds 'n duidelike aanduiding in watter rigting sake sou beweeg. Die invloed van Kuyper was onontkombaar en dit sou die Nederduitse Gereformeerde Kerk vergesel tot lank na 1974.

Dat die Nederduitse Gereformeerde Kerk in 1970 sover gekom het om 'n *Ad Hoc*-studiekommissie aan te stel moet inderdaad positief beoordeel word. Tien jaar na *Cottesloe* het die kerk weer aktief begin besin oor 'n amptelike rassebeleid en daarmee het die verlamme uitwerking van *Cottesloe* gaande weg minder geword. Veel meer sou egter nodig wees om die Nederduitse Gereformeerde Kerk ten volle daarvan te bevry.

1.7 SAMEVATTING

Die jaar 1960 sal in die annale van die Suid-Afrikaanse geskiedenis opgeteken staan as een van die stormagtigste ooit - óók wat die kerklike terrein betref. Te midde van die ang en spanning van politieke onluste en 'n noodtoestand het die WRK aktief in Suid-Afrika betrokke geraak. Dit het uitgespeel op die *Cottesloe*-beraad in Desember 1960. Aan die einde van die beraad is 'n verklaring uitgereik wat beroering veroorsaak het. Die amptelike reaksie van die Nederduitse Gereformeerde Kerke daarop was negatief en dit het gelei tot 'n

sterk ekumeniese afkeur. Tog het daar ook positiewe gevolge uit die *Cottesloe-beraad* voortgevloei. Die heel belangrikste was die stigting van die kommissie vir die bestudering van rasseaangeleenthede deur die Kaapse Sinode in 1961. Hierdie kommissie het 'n diepgaande verslag in 1965 voor dié Sinode gelê, waarin die invloed van *Cottesloe-beraad* duidelik sigbaar was. Hierdie verslag is na die Algemene Sinode van 1966 deurgestuur. Sodoende het *Cottesloe* en die rassekwessie op die agenda van die kerkvergaderings gebly. In 1969 het die Kaapse Sinode 'n geamendeerde verslag goedgekeur wat weer eens na die Algemene Sinode van 1970 gestuur is. Hierdie Sinode van 1970 sou daadwerklik optree toe 'n *Ad Hoc*-studiekommissie aangestel is om die hele aangeleentheid te bestudeer. Die verslag van hierdie kommissie sou in 1974 die lig sien as *Ras, Volk en Nasie*.

1.8 VOETNOTAS

1. AN Pelzer (red), Verwoerd aan die woord, p 306
2. JJ Steenkamp, Die Wêreldraad van Kerke se bemoeienis met die Rassevraagstuk in Suid-Afrika, p 198
3. RTJ Lombard, Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek, p 191
4. Vir 'n gedetailleerde weergawe van die gebeure verwys ek na die ongepubliseerde DD proefskrif van JJ Steenkamp; p 198 e.v.

5. RTJ Lombard, aw, p 192
6. Handeling van die Ned. Geref. Sendingkerk Transvaal, 1960, p 147
7. Handeling van die Ned. Geref. Kerk OVS, 1960, p 244
8. JJ Steenkamp, aw, p 212
9. JJ Steenkamp, aw, p 214
10. Handeling van die Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961, p 36
- 38
11. JJ Steenkamp, aw, p 245
12. Handeling van die Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961, p 31
13. RTJ Lombard, aw, p 192
14. Report of the General Secretary to the meeting of the Central Committee of the WCC in ST. Andrews Scotland 1960, The Ecumenical Review, October 1960, p 58
15. RTJ Lombard, aw, p 201
16. Vergelyk JJ Steenkamp, aw, p 235 - 247 vir volledige besonderhede oor die voorafgaande skrewe op weg na Cottesloe
17. RTJ Lombard, aw, p 202
18. JJ Steenkamp, aw, p 248
19. JJ Steenkamp, aw, p 249
20. RS Bilheimer was 'n leraar van die United Presbyterian Church in die VSA en een van die vier mede-algemene sekretarisse van die WRK
21. Vir 'n volledige beskrywing van die stryd tussen De Blank

- en die Nederduitse Gereformeerde Kerke vgl JJ Steenkamp,
aw, p 255 e.v.
22. PB van der Watt, Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1905 -
1975, p 104
 23. RTJ Lombard, aw, p 208
 24. Handeling van die Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961, p 370
e.v.
 25. RTJ Lombard, aw, p 208
 26. Cottesloe Consultation sp, The Report of the consultation
among South African member churches of the World Council
Churches, 1960, p 95 - 96
 27. Handeling van die Ned.Geref. Kerk Suid-Afrika, 1961,
p 241 - 242
 28. Handeling van die Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961 p 367
- 368
 29. Consultation, aw, Contents
 30. PB van der Watt, aw, p 106
 31. PB van der Watt, aw, p 106
 32. Consultation, aw, p 73
 33. Consultation, aw, p 74 - 76
 34. PB van der Watt, aw, p 106
 35. J Kinghorn (red), Die Ned. Geref. Kerk en Apartheid, p 119
 36. RTJ Lombard, aw, p 219
 37. J Kinghorn (red), aw, p 119
 38. PB van der Watt, aw, p 107

39. PB van der Watt, aw, p 108
40. PB van der Watt, aw, p 110
41. Handeling van die Raad van Ned. Geref. Kerke, 1961, p 54
42. Handeling van die Raad van Ned. Geref. Kerke, 1961, p 55
43. PB van der Watt, aw, p 108
44. Albei hierdie Kerke het hulle lidmaatskap van die WRK na 1961 opgesê
45. Handeling van Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961
46. PB van der Watt, aw, p 109
47. Handeling van Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961, p 360 - 361
48. Handeling van Ned. Geref. Kerk Transvaal, 1961, p 382
49. In Stroomversnellings p 58 skryf dr. O'Brien Geldenhuys:
"In die tyd voor Cottesloe dat ek lid was van die Broederbond kan ek eerlik sê dat ek nooit bewus was van direkte inmenging van die Broederbond by aanstellings of by kerksake in die algemeen nie. Maar direk ná Cottesloe het hy baie beslis in sy omsendbriewe aan die afdelings standpunt ingeneem teen die Cottesloe-besluite. As lid van die Broederbond en deelnemer aan Cottesloe het ek trouens self'n persoonlike brief van die hoofkantoor ontvang om my te versoek om die besluite te repudieer" en verder "Ek het 'n gerug gehoor dat Broederbondlede 'n geheime vergadering in Pretoria gehou het (waarheen ek nie uitgenooi is nie!) om hul strategie teen Cottesloe te

bespreek."

50. Handeling van die Ned. Geref. Kerk Suid-Afrika, 1961
51. RTJ Lombard, aw, p 235
52. PB van der Watt, aw, p 110 sowel as Handeling van Ned. Geref. Kerk Suid-Afrika, 1961, p 264 - 270
53. J Kinghorn (red), aw, p 119
54. Consultation Statement, aw, p 74 - 78
55. PB van der Watt, aw, p 111
56. PB van der Watt, aw, p 111
57. EP Groenewald, Die Transvaalse Kerk en die Cottesloe-beraad, NGTT, Jun 1961, p 142
58. RTJ Lombard, aw, p 242
59. RTJ Lombard, aw, p 243
60. PB van der Watt, aw, p 112
61. Handeling van die Algemene Sinode van die Ned. Geref. Kerk, 1966, p 37 e.v.
62. Handeling van die Algemene Sinode van die Ned. Geref. Kerk, 1966, p 459, 546
63. RTJ Lombard, aw, p 243
64. E de Villiers, Kritiek uit die Ekumene, in J Kinghorn (red), aw, p 147
65. PB van der Watt, aw, p 112
66. Handeling van Ned. Geref. Kerk Suid-Afrika, 1961, p 51
67. PB van der Watt, aw, p 114
68. Handeling van die Kaapse Sinode, 1965, p 196 e.v.

69. Handelinge, aw, p 196
70. Handelinge, aw, p 196
71. Handelinge, aw, p 196
72. Consultation Statement, aw, p 74
73. Handelinge, aw, p 199
74. Handelinge, aw, p 199
75. Handelinge, aw, p 199
76. Handelinge, aw, p 199
77. Cosultation Statement, aw, p 75
78. Handelinge van die Kaapse Sinode, 1965, p 199
79. Handelinge, aw, p 212
80. Handelinge, aw, p 213
81. Handelinge, aw, p 213
82. Handelinge, aw, p 215
83. Consultation Statement, aw, p 74
84. Consultation Statement, aw, p 75
85. Vgl. Handelinge van die Kaapse Sinode, 1965, p 213 - 214
86. Handelinge, aw, p 217
87. Consultation Statement, aw, p 74
88. Handelinge, aw, p 226
89. Handelinge, aw, p 226
90. Consultation Statement, aw, p 75
91. Consultation Statement, aw, p 75
92. Die Ned. Geref. Kerke het 'n aktiewe rol gespeel in die vorming van 'n beleid van afsonderlike ontwikkeling. Vgl.

- daarvoor die boek van RTJ Lombard, aw
93. Handeling, aw, p 231
 94. Handeling, aw, p 231
 95. Consultation Statement, aw, p 75
 96. Handeling, aw, p 232
 97. Handeling, aw, p 232
 98. Handeling, aw, p 232
 99. Handeling, aw, p 233
 100. Handeling, aw, p 233
 101. Consultation Statement, aw, p 74
 102. Consultation Statement, aw, p 75
 103. Consultation Statement, aw, p 75
 104. Handeling van die Kaapse Sinode, 1965, p 244
 105. J Kinghorn (red), aw, p 121 - 127
 106. Handeling, aw, p 31
 107. J Kinghorn (red), aw, p 129
 108. Handeling van die Algemene Sinode van die Ned. Geref.
Kerk, 1966, p 85
 109. J Kinghorn (red), aw, p 129
 110. Handeling van die Algemene Sinode van die Ned. Geref.
Kerk, 1970, p 22 e.v.
 111. PB van der Watt, aw, p 115
 112. Handeling van die Kaapse Sinode, 1969, p 193
 113. Handeling, aw, p 194
 114. Handeling, aw, p 195

115. J Kinghorn (red), aw, p 121 - 127
116. Handelinge, aw, p 28
117. Handelinge van die Algemene Sinode van die Ned. Geref.
Kerk, 1970, p 785
118. J Kinghorn (red), aw, p 129
118. Handelinge van die Algemene Sinode van die Ned. Geref.
Kerk, 1970 p 786
120. Handelinge van die Algemene Sinode van die Ned. Geref.
Kerk, 1970, p 786
121. PB van der Watt, aw, p 115
122. PB van der Watt, aw, p 114
123. FE O'Brien Geldehuys, In die stroomversnellings, p 58
124. Vgl. RTJ Lombard, aw.